

२२) ज्ञानेश्वरीतील आदर्श समाजशास्त्र

ह. भ. प. श्री. सुभाष महाराज गेठे

श्री संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी वयाच्या सोळाव्या वर्षी श्रीमद् भगवद्गीतेवर नेवासे येथे सच्चिदानंद बाबांना लेखक बनवून केलेले भाष्य म्हणजे भावार्थदीपिका अर्थात ज्ञानेश्वरी. हा ग्रंथ समग्र ज्ञानशाखेचा अपूर्व संगम आहे. सर्व शास्त्रांचे विचार बीज आपल्याला ज्ञानेश्वरीत सापडते. वर्तमानकाळातील, भूतकाळातील आणि भविष्यकाळातील सर्व शास्त्रज्ञ मिळून जे सामाजिक उपयोगितेचे संशोधन करतील ते सर्व आधीच श्री संत ज्ञानदेवांनी आपल्या प्रातिभ अनुभूतीतून, योगिक प्रगल्भतेतून आणि श्रीगुरु प्रसादातून, आदर्श संकल्पनेतून किंवा प्रत्यक्ष अनुभूतीतून आपल्या ज्ञानेश्वरी ग्रंथातून प्रगट केलेले आहे. ज्याप्रमाणे तयार होऊन आरशासमोर आपण उभे राहू तसेच आरसा आपल्याला दाखवत असतो. त्याप्रमाणे कोणती मनोभूमिका घेऊन ज्ञानेश्वरीकडे आपण पाहतो तशी उत्तरे आपल्याला ज्ञानेश्वरीच्या चिंतनातून उपलब्ध होऊ शकतात. केवळ वयाच्या सोळाव्या वर्षापर्यंत केलेले समाजाचे सूक्ष्म अवलोकन, समाजाकडून मिळालेला अनुभव आणि स्वतःची समाजासंबंधीची सामाजिक बांधिलकी, समाजाच्या विविध संस्थात्मक संरचनेकडून मिळालेल्या अनुभूतीचे एकत्रीकरण म्हणजेच माउलींचे समाजशास्त्र होय. सामाजिक विविध भूमिकांचा समन्वय आपल्याला ज्ञानेश्वरीत पदोपदी विविध उदाहरणांच्या माध्यमातून दिसतो. ज्ञानेश्वरी म्हणजे आदर्श समाज संरचनेची पद्धतशीरपणे अभ्यासलेली समाजघटना होय.

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. हे वाक्य आपल्याला विविध

ठिकाणी पाहायला किंवा ऐकायला मिळेल. इतर प्राण्यांच्या जीवनामध्ये विकास झालेला दिसत नाही. हजारो वर्षांपासूनचे पशू-पक्षी अजूनही त्याच अवस्थेत आहेत, परंतु मानवी जीवनाचा सामाजिक इतिहास पाहता त्यामध्ये कमालीचा विकास घडलेला आहे. सतत परिवर्तन होत आहे. यावरून मनुष्य प्राणी हा इतर प्राण्यांहून आपल्या बौद्धिक बळाने वेगळा आणि विलक्षण बनलेला आहे. आहार, निद्रा, भय आणि संतान निर्मिती या चार गोष्टी सगळ्या प्राण्यांच्यामध्ये समान आहेत. स्वकर्तव्याची जाणीवरूपी धर्म हा फक्त मनुष्यातच विशेष आहे.

विविध कालखंडांतील समाज पद्धती ही भिन्न-भिन्न आहे, हे सामाजिक इतिहासातून आपल्याला दिसते. देश, काल, समय आणि व्यक्ती यांनुसार सामाजिक नियम बदलत असतात. भारतातील आणि परदेशातील वाहन संरचना आणि वाहक संरचना यामध्ये कमालीचा बदल आपण पाहू शकतो. जस-जशी भौगोलिक परिस्थिती बदलते तस-तसे सामाजिक चालीरीतींचे नियमही बदलतात किंवा बदलावे लागतात. उदा. दक्षिण भारताच्या प्रवासात प्रवाशाला जास्त वेळा भोजनात भातच घ्यावा लागतो. हा बदल प्रवाशाला तेथे करून घ्यावा लागतो.

व्यक्ती, कुटुंब-परिवार, समाज अशा चढत्या क्रमाने सामाजिक भूमिका विकसित होत जाते. वैयक्तिक मनोवृत्ती, कौटुंबिक मनोवृत्ती आणि सामाजिक मनोवृत्ती यांच्यामध्ये विविध प्रकारच्या चढ-उतारांचा समावेश असतो. कधी व्यक्तीचा कुटुंबावर परिणाम होतो तर कधी कुटुंबाचा व्यक्तीवर परिणाम होतो. अथवा कधी व्यक्ती आणि कुटुंबाच्या वर्तनाचा समाजावर परिणाम होतो. तर कधी सामाजिक वर्तनाचा कुटुंबावर किंवा व्यक्तीवर परिणाम होतो. थोडक्यात, एकमेकांच्या वर्तनाचा परिणाम एकमेकांवर होतो. व्यक्तींचा मिळून समाज होतो आणि समाजातला अतिशय छोटा घटक म्हणजे व्यक्ती होतो.

‘समाजशास्त्र म्हणजे माणसाचा समाजाशी असलेल्या आंतर संबंधाचा अभ्यास होय.’

समाजशास्त्राच्या प्रमुख पाच शाखा : (१) सामाजिक शरीर विज्ञान, (२) मानवी पर्यावरणशास्त्र, (३) सामाजिक मानसशास्त्र, (४) उपयोजित समाजशास्त्र, (५) राजकीय समाजशास्त्र.

श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज एक सामाजिक सिद्धांत समजावून सांगतात-

नियम आणि आचरण यांचा सुसंवाद

समाजात शांतता, सुव्यवस्था आणि समाधान सुयोग्य रीतीने व्हावे याकरिता काही नियम संस्थात्मक पद्धतीने तयार केलेले असतात. त्या नियमांचे प्रत्यक्ष पालन किंवा आचरण केले तरच त्याचा उपयोग होतो. अन्यथा सामाजिक गोंधळ तयार होतो. उदा. : वाहतुकीचे नियम तोडले, की वाहतुक कोंडी तयार होते. ही गोष्ट श्री संत ज्ञानदेव गणपतीच्या कानाचे रूपक करून सांगतात. दोन्ही कान चेहऱ्याच्या समांतर असतात. खाली किंवा वर नसतात तर ते बरोबर असतात. गणपतीचा एक कान म्हणजे आचारशास्त्र, त्यालाच पूर्व मीमांसा म्हणतात. गणपतीचा दुसरा कान म्हणजे विचारशास्त्र, त्याला उत्तर मीमांसा म्हणतात. आचार आणि विचार यांच्यात सुसंवाद हवा, विसंवाद नको. आचार-विचाराच्या सुसंवादातून समाज हा सुसंगठीतरीत्या दीर्घकाळ एकत्रित राहू शकतो. त्यांच्यातील संवाद हा पारदर्शक आणि निर्मळ राहतो. त्यालाच श्री ज्ञानदेव म्हणतात,

तरी संवादु तोचि दशनू। जो समता शुभ्रवर्णु।

सामाजिक समरसता, बंधुता आणि स्वातंत्र्य ही सामाजिक जीवनाचे मूल्ये संवादातून आणि आचार-विचाराच्या समन्वयातून

विकसित होतात.

मज अवगमलिया दोनी। मीमांसा श्रवणस्थानी।

बोधमदामृत मुनी। अली सेविती॥ अ.१/१६

संपूर्ण समाज सुसंस्कृत करायचा असेल तर एका समाज घटकाचे दुसऱ्या समाज घटकामध्ये अदान-प्रदान असावे अशी श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची सामाजिक भूमिका आहे. काही भागातला समाज हा बौद्धिक विकासामुळे, धार्मिक आणि आध्यात्मिक संस्कारामुळे साहित्य, संगीत, नृत्य, नाट्य आणि अभिनय या विविध गुणांमुळे विकसित आणि प्रगल्भ झालेला असतो. अशा प्रगत समाजात अप्रगत समाजाने जाऊन स्वतःची सामाजिक प्रगती करून घ्यावी. याच नेमाने शहरात किंवा प्रदेशात समाजाची धाव असते. याला अनुसरूनच श्री ज्ञानदेव पुढील सिद्धांत सांगतात.

ना तरी नगरांतरी वसिजे। तरी नागरचि होईजे॥४१॥ अ. १

देखा काव्यनाटका। जे निर्धारितां सकौतुका॥७॥ अ. १

जेथ साहित्य वाणे। सपूर उजाळाचे॥ ६॥

सामाजिक आदर : समाजात काही लोक ज्ञानाने, कलेने, गुणाने, संशोधनाने, चारित्र्याने, तपादि-साधनाने खूप मोठे असतात. अशा ज्येष्ठ-श्रेष्ठ व्यक्तींना पाहताच त्यांच्या सन्मानार्थ पुढे जाऊन त्यांचे स्वागत करणे, आदरातिथ्य करणे आणि यथोचित आदर-सत्कार करणे यातून आयु, विद्या, यश, बल वाढते आणि मनोवांछित कामना पूर्ण करण्याची पात्रता प्राप्त होते. या सदगुणातून चांगले भाग्य तयार होते. जे आपल्या भावी कल्याणाच्या हिताचे असते. हे आपल्या अनुभूतीतून श्री संत ज्ञानदेव सांगतात.

तैसा पुढत पुढती तोचि। मियां अभिवंदिला श्रीगुरुचि।

अभिलषित मनोरुचि। पुरविता तो॥२७॥ अ. १

विवाहसंस्था : आपल्या भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यासाश्रम असे एकूण चार आश्रम मानले जातात.

(१) ब्रह्मचर्य : एक ते पंचवीस वयोगटातील घटकांना ब्रह्मचर्य आश्रम असे म्हणतात. या आश्रमात विद्या संपादन केली जाते. विविध शाखेतील पदव्या प्राप्त केल्या जातात.

(२) गृहस्थाश्रम : सव्वीस ते पन्नास या वयोगटातील घटकांना गृहस्थाश्रम म्हटले जाते. यामध्ये मुला-मुलींचे विवाह होतात. अर्थ संपादनासाठी वेगवेगळे व्यवसाय किंवा नोकऱ्या केल्या जातात. सहजीवनाचा आनंद घेता-घेता अर्थ आणि काम या दोन पुरुषार्थांचे संपादन केले जाते. या ठिकाणी मनुष्याच्या प्रयत्नाने जे प्राप्त केले जाते त्याला पुरुषार्थ म्हणतात. गृहस्थाश्रम हा विवाह संस्थेवर अवलंबून आहे. गृहस्थाश्रम सर्व आश्रमाचा केंद्रबिंदू आहे. या आश्रमाद्वारे उर्वरित आश्रमाचे पोषण, संगोपन आणि संवर्धन होत असते. सर्व नद्या जशा समुद्रावर अवलंबून आहेत. नद्यांच्या जलाचा स्रोत एक समुद्रच आहे तसा गृहस्थाश्रम तिन्ही आश्रमांच्या संवर्धनाचा स्रोत आहे. लहान मुले, ज्येष्ठ नागरिक आणि विरक्त संन्यासी गृहस्थाश्रमाच्या आधारावरच जगतात.

गृहस्थाश्रम संपूर्ण विवाह संस्थेवरती अवलंबून आहे. विवाह संस्था श्रद्धा, विश्वास, समर्पण आणि त्याग या मूल्यांवर आधारित आहे. पिता आपल्या मुलीला लहानपणापासूनच चांगले शिक्षण, संस्कार, चाली-रीती, कुलाचार इ. देऊन महत्त्वपूर्ण गुणांच्याद्वारे तिचे संगोपन आणि संवर्धन करत असतो. जेथे तिचा विवाह करायचा असतो त्या घराचा, आचार-विचाराचा, संस्काराचा आणि सामाजिक संबंधांचा विचार केला जातो. याप्रमाणे अत्यंत सुकुलीन मुलीचा

विवाह सुकुलीन परिवारातच जर केला तरच तिचे वैवाहिक जीवन सुखाचे, समाधानाचे, शांततेचे, परिपूर्ण आणि वैभवशाली होत असते. मुलगी दोन घरांचा दुबा असते. तिला लक्ष्मी म्हणून मानले जाते. ती संपूर्ण परिवाराचा आत्मा असते. ती स्थिर तर कुटुंब स्थिर, कुटुंब स्थिर तर समाज स्थिर असतो. म्हणूनच विवाह हा एक संस्कार आहे आणि तो भारतीय संस्कृतीचा आधार आहे, असे संत ज्ञानेश्वर महाराजांचे मनोगत आहे.

कां सुकुळीने आपुली। आत्मजा सकुळींचि दिधली।

हे असों लक्ष्मी स्थिरावली। मुकुंदी जैसी॥८३॥ अ.१६

भूमीच्या मृदतेवरूनच कोंबांचा टवटवीतपणा दिसतो. त्याप्रमाणे कुटुंबातील आचार-विचारावरूनच त्या कुटुंबातील लोकांची शालीनता दिसते.

कां भूमीचे मार्दव। सांगे कोंभाची लवलव।

नाना आचार गौरव। सुकुलीनाचे॥१८०॥ अ.१३

व्यक्तीच्या आदरपूर्व कृतीच्या द्वारेच त्याची आणि त्याच्या कुळाची ओळख होत असते.

(३) वानप्रस्थाश्रम : एककावन्न ते पंच्याहत्तर या वयोगटातील लोकांच्या घटकांना वानप्रस्थाश्रम म्हटले जाते. व्यवहाराची जबाबदारी मुला-मुलींवर सोपवून आपण हळूहळू सर्वांतून निवृत्त होऊन धर्माचरणात जीवन व्यतीत केले जाते.

(४) संन्यासाश्रम : शहात्तर ते शंभर या वयोगटातील लोकांच्या घटकांना संन्यासाश्रम या नावाने ओळखले जाते. सर्व जगाचा व्यावहारिक संबंध तोडून, संकल्पाचा त्याग करून, मनन, चिंतन, ध्यान इ. साधनांच्याद्वारे मोक्ष प्राप्त करून जीवनाची कृतकृत्यता साधली जाते.

सामाजिक कार्याचे स्वरूप :

नगरेंचि रचावीं। जळाशये निर्मावी।

महावनें लावावीं। नानाविधें॥२३३॥ अ. १४

श्री संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या सामाजिक अवलोकनाचा आढावा घेत असताना हे सहज लक्षात येते, की समाजाला उन्नत अवस्थेत न्यायचे असेल तर अन्न, वस्त्र, निवारा या वैयक्तिक मूलभूत गरजेच्या बरोबर काही सामाजिक मूलभूत गरजासुद्धा लक्षात घेणे गरजेचे आहे. सर्व सुविधांचा आढावा घेऊन, सर्व सुखसोयींनी उत्तम प्रकारची शहरे निर्माण करावीत. त्या शहरांना बाराही महिने स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा व्हावा या करिता नगरांची सुरक्षितता पाहता मोठ-मोठ्या जलाशयांची निर्मिती करावी. त्याचप्रमाणे पर्यावरणाचे पूर्णपणे समतोल / संतुलन राखले जावे याकरिता विविध प्रकारच्या वृक्षांचे वृक्षारोपण करावे. यामुळे पर्यावरण सुस्थितीत राहिल. शुद्ध हवा आणि योग्य वेळी पाऊस पडल्यामुळे सामाजिक जीवनाला आर्थिक स्रोताचा चांगला आधारही मिळेल. त्याचबरोबर चांगले आरोग्यही लाभेल. यावरून श्री ज्ञानेश्वर महाराज सामाजिक जीवनाचा आणि पर्यावरणाचा मंत्रच वरील ओवीतून देतात. या ओवीतील क्रम जर बदलला तर सामाजिक जीवन अस्ताव्यस्त होईल, हे अभ्यासकांना सहज लक्षात येईल.

आदर्श समाजाची गुरुकिल्ली : श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज समाजाचे, शरीराचे आणि अंतःकरणाचे आरोग्य चांगले रहावे यासाठी तीन महत्त्वाचे मूलमंत्र देतात.

त्रिदोषीं सांडीलें शरीर। त्रिकुटीं फिटलिया नगर।

त्रिदाह निमालिया अंतर। जैसें होय॥४३९॥ अ. १६

शरीराचे आरोग्य चांगले ठेवायचे असेल तर शरीरातील तीन दोषांच्या विषमतेची निवृत्ती होणे आवश्यक आहे. शरीरात अधिक

प्रमाणात कफ, वात, पित्त वाढले तर विविध रोग उत्पन्न होऊन शरीर अकार्यक्षम होते. हे तीन दोष समतोल अवस्थेत राहिले तर आरोग्य सुधारते. शरीराप्रमाणेच सामाजिक आरोग्य सुधारण्यासाठी समाजातील तीन दोषांचे निवारण होणे आवश्यक आहे.

१) चोरी : चोरी ही फक्त वस्तूची किंवा पैशांचीच असते असे नाही, तर दुसऱ्याच्या मालकीचे जे काही असेल त्याचे अपहरण करणे म्हणजे चोरी. यात भावना, विचार, वस्तू, व्यक्ती, संकल्पना इ. गोष्टींचा समावेश होतो.

२) चहाडी : परस्पर विश्वासातून प्रगट झालेले गोपनीय विचार तसेच गोपनीय न ठेवता त्यांच्यात अदल-बदल करून, दोष निर्माण करून अर्थात बदल करून किंवा विरुद्ध अर्थ करून सांगणे म्हणजे चहाडी.

३) व्यभिचार (शिंदळकी) : सहयोगी जीवनामध्ये एकमेकांवर विश्वास, श्रद्धा ठेवून जगणे हे हितकारक असते, परंतु परस्परातील विश्वासाला तडा देऊन कोठेतरी अनैतिकरीत्या संलग्न राहणे म्हणजेच व्यभिचार. हे तीन दोष ज्या समाजव्यवस्थेत राहत असतील त्या समाजव्यवस्थेचे आरोग्य नक्कीच बिघडलेले असेल.

अंतःकरण आनंदित राहण्यासाठी त्यातील अधिभौतिक, आध्यात्मिक आणि अधिदैविक या त्रिविध तापांची निवृत्ती होणे आवश्यक असते.

आदर्श वैद्य : रोगग्रस्त व्यक्ती दुःखाने असहाय होऊन विव्हळत असताना देवासारखी ज्यांची वाट पाहिली जाते तो म्हणजे वैद्य. चांगला वैद्य असणे ही समाजाची कायमची गरज आहे. आदर्श वैद्य हे देवांचे वैद्य धन्वंतरी यांचे प्रतिनिधी मानले जातात. आपल्याकडे येणारा रोगी हा पुत्रवत मानून त्याचा उपचार करणे, बरे करणे हे वैद्याचे कर्तव्य आहे. हा आपल्या जवळचा आहे आणि तो लांबचा

आहे / परका आहे अशी आपपर भावाची वृत्ती चांगल्या वैद्याची नसते. येणाऱ्या रोग्याला रोगमुक्त करणे हेच माझे कर्तव्य आहे असे वैद्याला वाटले पाहिजे. सर्वप्रथम रोगांचे निदान व्हावे त्यानंतर योग्य औषध उपचार व्हावेत, की ज्याच्याद्वारे असाध्य रोगदेखील दूर होईल. 'जनसेवा ही ईश्वर सेवा' आहे, अशी मनोभूमिका वैद्याची असावी. वैद्याने आपल्या ज्ञानाचा दुरुपयोग अडचणीत सापडलेल्या रोग्यासंबंधी कधीच करू नये. अयोग्य उपचाराने रोग्याचे प्राणही जातात आणि धनही जाते.

ना तरी असाध्य देखोनि व्याधी। अमृतासम दिव्य औषधी॥

वैद्य सूची निरवधि। निदानींची॥८६॥ अ. २

आता कदर्थवित व्याधी। बळीकरणाचिया आधी।

आप परु न शोधी। सद्रैद्यु जैसा॥१४१॥ अ. १६

आदर्श शिक्षक : उत्तम प्रकारे प्रशिक्षण घेतलेला शिक्षक तो त्याच्या विषयामध्ये अत्यंत पारंगत असतो. मी शिकवत असलेला विषय सर्व मुलांना समजलाच पाहिजे. त्यांच्या मनात निर्माण झालेल्या शंकेचे निरसनही मला करता आले पाहिजे. माझ्या ज्ञानाप्रमाणेच माझा विद्यार्थी हा ज्ञानवंत आणि गुणवंत असला पाहिजे. अशी दयार्द्र मातृत्व बुद्धी ज्याच्या अंतःकरणात असते तो आदर्श शिक्षक होय. मुलांना जेव्हा नीट विषय समजत नाही तेव्हा तो त्यांच्यासाठी लहान होतो. त्यांचा हात हातात घेतो. एखादी विशिष्ट कृती कशाप्रकारे करावी अशी प्रायोगिक भूमिका शिकवताना शिक्षक घेतो. अनेक पिढ्या विकसित करण्याची गुरुकिल्ली शिक्षकाच्या हातात असते.

हे बहु असो पंडित। धरोनि बाळकाचा हात।

वोळी लिही व्यक्तु। आपणचि॥३०७॥ अ. १३

